

Надія ГОНЧАРЕНКО

МІФИ В СУЧАСНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Історична міфотворчість в різні епохи набирає різних зовнішніх форм: від релігійних трактатів до наукових (історичних, філософських, політологічних) розвідок тощо.

Пошуки ідеологією нового підґрунтя, аргументації, що стверджувала б походження та месіанське призначення тієї чи іншої влади, часто стають однією з вагомих причин «удосконалення», «оновлення» вже добре відомих міфем або ж творення нових. Певною мірою завдяки цьому формується колективна ідентичність спільноти.

Державність потребує переосмислення та нового освячення історичних подій, аби обґрунтувати чергове відродження. Сакралізація національного духу, який впродовж тривалого часу багаторазово відроджується, вимагає пошуку форм національної єдності як основи для оновлення в майбутньому.

Із пошуками суспільної думки пов'язана одна з найхарактерніших рис сучасної української історіографії – заідеологізованість. Це, ясна річ, відбивається у нових програмах викладання історії. Підручники й посібники з історії, які поширюються серед загалу, водночас є відбитком ідеологічних пошуків, дзеркалом нових або відновлюваних вартостей, які ця ідеологія знаходить і пропонує. Вони також є важливими чинниками, що формують масову свідомість майбутніх поколінь.

Нині спостерігаємо поживалення інтересу до раніше недоступних чи заборонених праць. Це стало однією з причин перевидання великими тиражами книг, що були написані, в основному, наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., та досліджень істориків, які працювали за межами України.

Саме ці роботи, оскільки вони творилися всупереч радянській історіографії, великою мірою стали джерелом і підштовхнули сучасних істориків до написання «нової» історії України. Тому інтелектуальні моделі, які, здавалося б, неможливо поєднати, – химерно переплітаються у підручниках та посібниках з історії.

Цілком очевидно, що підбір фактів у підручниках зумовлюється позицією автора і його оцінками певних історичних подій. Це відбувається часто з метою пояснення чи підтвердження тих чи тих чеснот українського народу, що не спонукає дотримуватись наукових критеріїв. Основна увага переходить у площину використання історичних подій для ідеологічного міфотворення; природно, що великого значення надається спроможності історії виконувати патріотично-виховні функції. Це є однією з причин того, що шкільні підручники з історії у сьогоденній Україні побудовані на надзвичайно строкатій суміші концепцій, часом нових, але переважно добре відомих і просто модернізованих.

Як зазначають автори «Нарисів з історії України: новий погляд (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)» за ред. В.Г.Слюсаренка, виданих у Києві в 1996 р.: «Робота написана на основі як раніше опублікованих, так і «забутих» документів, які становлять надійну джерелознавчу базу для розуміння об'єктивних, історичних і соціально-економічних процесів, що мали місце у далекому і недалекому минулому нашої країни»¹.

Російські імперські міфи, які згодом перейшли у радянські, були підґрунтям офіційної, міфологізованої ідеології держави й помітно впливали на українську самосвідомість. Так, міф про Російську державу як спадкоємницю Києво-Руської спадщини підхопила і українська радянська історична наука. Отже, «спільними зусиллями» був сконструйований міф про Київську Русь як «спільну колыску трьох братніх народів». Щодо позиції українських істориків, то, на противагу радянським, з кінця XIX ст. простежується безперервне функціонування міфема, що саме українці створили на своїй землі політичне утворення – Київську Русь. Новий підручник пропонує нове – «об'єднуюче» – прочитання: «Безперечно, Давньоруська держава мала величезне історичне значення. Вона прискорила економічний, політичний і культурний розвиток східних слов'ян, стала важливим етапом формування трьох братніх слов'янських народів – українського, російського, білоруського, основою для наступного виникнення їхніх національних держав. Але сьогодні переважна більшість українських істориків на основі численних фактів доводять, що історія Київської Русі – це перш за все історія України»².

Іноді пропонуються «переконливі» докази на кшталт: «Початком формування українського етносу можна вважати IV ст. н. е., коли племена на Подніпров'ї склалися у державний

союз. Дальший суспільний розвиток державного об'єднання привів до його дроблення на менші союзи племен... У результаті визначилося три групи: південно-західна (українська), західна (білоруська) і східна (російська).

Формування української народності знайшло своє продовження у процесі творення Київської держави союзом східнослов'янських племен південно-західної, української, групи. Це був завершальний етап формування українського етносу. Видатний український історик Михайло Грушевський вважав, що вже за часів Київської Русі український народ був цілком сформованим, а Київська держава за національним змістом була українською.

Що ж до росіян, то про них як про народ у цей період говорити ще рано, оскільки російська народність формується лише з другої половини XII ст.»³.

Автори деяких підручників значно сміливіші у твердженнях щодо історичного значення Київської Русі та її спадщини: «Для Київської Русі характерно плідне використання надбань світової цивілізації, духовне і культурне відродження, пов'язане з прийняттям християнства, сприяло утвердженню України-Русі як однієї з провідних країн світу»⁴.

Цікаву долю пережила міфологема про Україну як про простір між Сходом і Заходом. Вперше в українській історіографії цю метафору запровадив Вячеслав Липинський у роботі «Релігія і церква в історії України», зазначивши, що «завданням України є жива синтеза їх обох»⁵. У зарубіжній історіографії ця формула здобула значну популярність, починаючи з Д.Чижевського, продовжуючи І.Лисяком-Рудницьким та І.Шевченко.

У 1960-ті роки, коли ідеологічний тиск послабшав і було «дозволено» вивчати хоча б культуру давньої України, – з'явилася низка досліджень з історії філософії, літератури, музики тощо, в яких Україна як культурний простір між Сходом і Заходом безпосередньо не визначалась, хоча спроби це довести робилися. Йшлося про західний тип української освіти, про впливи Реформації і Контрреформації, прояви Ренесансу і т. ін.

Сьогодні ця теза не лише широко подається, а бачимо і зловживання нею, як у наукових дослідженнях, так і в підручниках.

«Українським містам були властиві ті ж форми, що і в Західній Європі: з вузькими, покрученими вулицями, центральною площею, бідними окраїнами»⁶.

Для авторів переважної більшості підручників не суттєво про який період йдеться, коли потрібні докази причетності України до європейської цивілізації. З цього випливає, що практично завжди «незважаючи на антиукраїнську політику російського царизму і польської шляхти, в умовах втрати Україною державності її культура розвивалася по висхідній і була тим тереном, на якому синтезувалися, акумулювалися основні культурні процеси європейського світу»⁷.

Симптоматично, що у більшості випадків автори сучасних підручників забувають, що для засвоєння тих чи тих проявів «західноєвропейськості» Україна користувалась послугами посередника – Польщі. Із багатьох можливих прикладів характерним є погляд на українське бароко. Переважна більшість підручників з історії культури оголосили бароко витвором українського генія, а поштовхом до його виникнення – щонайменше стилістику бароко Італії.

Українська «західноєвропейськість» використовується сьогодні як засіб у процесі виховання патріотизму, що насправді має вигляд наївної мегаломанії: «широке приєднання до досягнень західноєвропейського гуманізму підняло на новий рівень все духовне життя України. Ідеї гуманізму широко вкорінилися на Україні й охопили усі верстви населення». Ця думка значною мірою вплинула на поширення міркувань про «християнський гуманізм», який здавна властивий українському характерові.

«Територія кожного народу має свої природні особливості і певною мірою впливає на формування національного характеру, психології. ...Національний характер українського народу формувався у нерозривному зв'язку із соціально-економічним розвитком та зовнішньо-політичними умовами. Українці приваблювали охайністю, гостинністю, ввічливістю, щедрістю, потягом до знань, відзначалися скромністю, добросердечністю. Водночас творилася своєрідна духовна культура українців, яка поєднувала в собі староукраїнську, дохристиянську, і християнську культури»⁸.

Причини надзвичайно лагідної та доброї вдачі слід шукати (на думку авторів підручників) у сивій давнині, коли «хрещення 988 р. в Київській державі було проведено в межах України і частково Білорусії, де моральність і побутові звичаї були

близькі до християнських. Поза межами України, як свідчать літописи, хрещення і заснування церкви продовжувалися ще десятки і сотні років. В тих землях поза Україною... мораль стояла низько та була далекою від християнства»⁹.

«Відлига» 1960-х ознаменувалася появою в історіографії ще однієї ідеї, яка досить інтенсивно експлуатується з метою зміцнення патріотичних почувань і нині. Саме у 60-і роки українською специфікою загальнорадянського міфу «про радянський народ як нову історичну спільноту» було те, що вдалося виділити місце для української мови як складової частини українського сасгит. Історична цінність та повноцінність мови доводились за допомогою тверджень про її стародавність, про те, що староукраїнська мова була державною у Великому князівстві Литовському, що нею написані основні юридичні пам'ятки цієї держави та здійснено один із перших перекладів Євангелія 1560-х років.

Проблема мови особливо гостро постала в перебудовчий період. Можливо, через те, що це було перше питання, про яке офіційна ідеологія дозволяла дискутувати. Отож мовна проблематика активно обговорюється і в підручниках, відбиваючи при цьому найрізноманітніші вподобання авторів.

«На південно-західних руських землях поруч із старослов'янською мовою розвивалася народна українська мова. Новітні дослідження мовознавців переконливо доводять, що всі найвидатніші пам'ятки давньоруської писемності несуть у собі сліди певного українського мовлення, вже тоді чітко помітні риси української мови»¹⁰.

В одному з підручників читаємо: «Ще М. Максимович довів: мова селян Київщини XIX ст. є мовою київських князів»¹¹. Тому, цілком переконливими (у руслі міфологізованого мислення) виглядають твердження на кшталт: «Чи не найпереконливішим доказом існування давніх українців на період утворення Київської держави є мова. Українська мова почала формуватися, як і інші слов'янські мови, у IV-V ст. Вже в той найдавніший період нашої мови були притаманні ознаки, які відрізняли її від інших слов'янських діалектів. Приміром, буквосполучення -оро-, -око-, -ере-, -еле- (золото, береза); закінчення -ої в родовому відмінку однини з прикметника жіночого роду (великої, доброї) тощо. Візантійський історик Пріск Панійський (448 р.), перебуваючи на території сучасної України, записав два слова «мед» і «страва», що не потребують перекладу і нині»¹².

Іноді йдеться про, м'яко кажучи, бездоказові речі: «жива українська мова, якою було написано багато пам'яток, які однак, були знищені як язичницькі після впровадження християнства»¹³.

Значно глибша генеалогія у тих міфів сучасної історіографії, які беруть початок від т. зв. народницької парадигми історії.

Першою серед них слід нагадати тезу, згідно з якою головним суб'єктом історії України є народ (за М.Грушевським, т. зв. «маса народня»), де функцію героя, що формує історію, виконує козацтво, а охоронцем національних традицій і духу виступає селянство.

«Маса народня» – спочатку козацтво, а згодом селянство (оскільки відродити козацтво неможливо), – виявилась силою, яка усвідомлює власне покликання й відповідно з ним формує та виконує історичні завдання.

«Отже, хоча Україна й зазнавала всебічного колоніального гноблення, процес формування української нації завершувався, виявляючись у розвитку національної самосвідомості, компонентами якої були уявлення народу про спільність своєї території і господарських зв'язків на ній, розуміння національних інтересів і завдань, прагнення до національного визволення і відродження національної державності. Так були закладені підвалини подальшого розвитку української нації в напрямку «нація – держава»¹⁴.

Живучість цієї міфеми народницької історіографії можна проілюструвати прикладами із сучасних підручників.

Ось, наприклад, «козацтво на українських землях – це суто народне явище. Воно виникло і сформувалося у другій половині XV – XVI століттях як протест народу України проти все зростаючого соціального, національного і релігійного гніту»¹⁵.

Яскраві підтвердження знаходимо у підручнику Сергієнко Н., Смолія В.: «Український народ прагнув здобути волю і державну незалежність. Причиною виникнення козацтва була потреба утворення в Україні такої суспільної сили, яка стала б провідною верствою української народності і творцем нової держави»¹⁶. У тому самому підручнику читаємо: «Славне козацтво стояло стіною проти ворожих навал і вело постійну боротьбу за визволення України і здобуття нею незалежності»¹⁷.

Посібник «Історія України» В.Короля вирізняється радше патетикою, а не оригінальністю у тлумаченні теми.

Сакралізоване козацтво, беручи участь у священній боротьбі за національну ідею та державу, сили черпає у «беззастережній відданості православній вірі як символі своєї духовної непереможності»¹⁸. А приводить це, як стверджує автор, до: «українська козацька держава зберегла й українську націю від культурно-національної асиміляції з сусідніми народами. Після того, як занепали огнища культури, козацька Україна зі своїм духовним центром у Києві залишалася форпостом національно-культурного життя для всіх українських земель»¹⁹. Історія селянства як суспільної групи потребує, безперечно, належного вивчення. Проте сучасні підручники, підхопивши міфами народницької історіографії, змальовують селянство як нащадка й охоронця споконвічних українських традицій.

«Саме його (селянства. – Н.Г.) естетичні смаки, обряди і звичаї, світоглядні уявлення, морально-етичні норми визначили той привабливий зовнішній вигляд українського народу, котрий так захоплював багатьох іноземців, що побували в Україні»²⁰. Далі – більше: «Дворяни, чиновники, духовенство також мали свої традиції та норми поведінки у суспільстві. Але в суто духовній сфері носієм і охоронцем традицій продовжували виступати головним чином селяни. Процес національного відродження, основою якого був розвиток національної культури, опирався на міцні традиції народних мас. Це додавало сили, енергії і натхнення діячам українського руху»²¹.

Починаючи з М.Грушевського, в українській історіографії простежується усталена в сьогоденних підручниках думка про те, що поштовхом до змін в історії є зіткнення, конфлікт. Грушевський, зокрема, формулював так: «У конфліктах народу і власті вина завжди лежить по стороні власті, і се є право маси народньої обрахуватися з нею». Однак, звичайно, повного завершення погляд на соціальний конфлікт як на рушійну силу історії набув у марксистській доктрині класової боротьби. Таким чином, вже у радянській історіографії «маса народня» Грушевського перетворилася «на пригноблену масу трудящих», а доволі абстрактне твердження ученого про її права «обрахуватися з властю» підмінилося абсолютизацією класової боротьби, її необхідністю та неминучістю, як запоруки прогресу.

Сторінки підручників рясніють прикладами боротьби: класової, соціальної, національної та пов'язаного з нею безперервного кровопролиття, яке, в свою чергу, розцінюється

як результат процесу оновлення суспільства. Протягом усієї історії «нестерпний колоніальний гніт» спричиняє, ясна річ, «загострення класової боротьби» та «потужні повстання антифеодального та визвольного характеру».

«Війна мала національно-визвольний, антифеодальний характер і була спрямована на розв'язання таких завдань: знищення польського панування, створення в етнічних межах України власної держави, захист національної незалежності, ліквідацію великої феодальної власності на землю, скасування кріпацтва й утвердження козацького типу господарства»²².

Відповідно соціальні та культурні процеси теж узалежнюються від різного роду «змагань». «Загалом культура України в цей період досягла досить високого рівня розвитку. Вона розвивалася в умовах запеклої боротьби українського народу проти іноземних гнобителів і відігравала велику роль у цій боротьбі»²³.

Крім світоглядної залежності сучасних українських істориків та авторів підручників від народницьких і марксистсько-ленінських концепцій, можна вказати і суб'єктивну причину того, чому ідея соціального конфлікту активно пропагується у сьогоденних підручниках з історії. Адже авторами цих праць є, переважно, учорашні історики КПРС, які за звичкою користуються понятійним апаратом своєї колишньої професії. Ключовими словами його є різноманітні варіанти словосполучень із словом «боротьба»: антифеодальна, антикріпосницька, за визволення, за незалежність тощо.

Слід також зазначити, що категорія кровопролиття як головного рушія та необхідного оновлювача суспільства, започаткована у XIX ст. в соціальній площині, перемістилася в площину національну, а з національної – в державотворчу.

«Визвольна боротьба українського народу другої половини XVIII ст. розхитала устої феодально-кріпосницької системи і сприяла формуванню національної свідомості народу України.

Саме Гетьманщина була для політичних діячів XX ст. зразком українського самоврядування. Та хоча зовнішні форми автономії гетьманської України були скасовані, збереглися основи нового національного відродження українського народу – державно-національної традиції, які після упадку княжої Русі-України ожили в Українській гетьманській козацькій державі. Збереглася, витримала випробування часом і дійшла до наших днів ідея незалежної і соборної Української

держави. За цю ідею і в XIX, і в XX століттях цілі покоління боролися і віддавали своє життя»²⁴.

У контексті зазначеного не випадковим видається пропорційне співвідношення текстів з описами сцен кровопролиття порівняно з іншими сюжетами. Наприклад, параграф під назвою «Визвольний рух: всенародна боротьба за волю і державну незалежність» в одному з підручників, містить такі розділи:

- 1) Наростання антикріпосницької боротьби;
- 2) Козацькі повстання. Косинський. Наливайко;
- 3) Визвольна боротьба у першій чверті XVII ст. Сагайдачний;
- 4) Народні повстання 30-х рр. XVII ст.

Про героїчне кровопролиття розповідається на десяти сторінках. До цього ж параграфа входять ще 2 розділи, які займають усього дві сторінки:

- 5) Братства і визвольний рух;
- 6) Українська православна церква. І.Борецький, П.Могила.

Згідно з канонами радянської історіографії, «антифеодальна боротьба народних мас» виконувала подвійну функцію, бо водночас з нею розгорталася «національно-визвольна боротьба». Народні «месники» мали бути одночасно борцями проти кріпосницького гніту й послідовниками возз'єднання з Росією. Оскільки потреба в останньому сюжеті відпала, то месник став носієм та головним репрезентантом національно-державотворчих ідей.

Підсумовуючи, підкреслимо, що підручники і посібники з історії, які поширюються серед загалу, є водночас відбитком ідеологічних пошуків та віддзеркаленням нових чи відновлюваних вартостей, які ця ідеологія шукає і в досить суперечливих формах пропонує. У цьому процесі одночасно відображені й усвідомлені пропагандистські цілі й неусвідомлювані рефлексії давніших, у тому числі тоталітарних, ідеологем. Сьогодні ми не знаємо, в який спосіб ця строката суміш впливає на тих, для кого вона призначена, – школярів. На нашу думку, бодай часткову відповідь на це питання може дати поглиблений аналіз усього комплексу сюжетів, частину з яких ми спробували попередньо проаналізувати.

ПРИМІТКИ

- ¹ Нариси з історії України: новий погляд (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) За ред. В.Г.Слюсаренка. – К, «Вирій», 1996. – с. 5.
- ² Там само, с. 43.
- ³ Ю.Вовк, С.Мадзей, В.Смолей. Історія України 7 клас. Україна в період середньовіччя. – Тернопіль, «Мандрівець», 1997. – с. 66.
- ⁴ Король В.Ю. Історія України. – К, 1995. – с.21.
- ⁵ В.Липинський. Релігія і церква в історії України. – Київ, 1993. – с.58.
- ⁶ Ю.Вовк, С.Мадзей, В.Смолей. Історія України 7 клас. Україна в період середньовіччя. – Тернопіль, «Мандрівець», 1997. – с. 117.
- ⁷ Історія України від найдавніших часів до початку XX ст. в запитаннях і відповідях. – К, «Магістр-S», 1997. – с. 125.
- ⁸ Ю.Вовк, С.Мадзей, В.Смолей. Історія України 7 клас. Україна в період середньовіччя. – Тернопіль, «Мандрівець», 1997. – с. 67.
- ⁹ Там само, с. 39.
- ¹⁰ Там само, с. 67.
- ¹¹ Король В.Ю. Історія України. – К, 1995. – с.20.
- ¹² В.Власов, І.Коляда. Історія України 8 клас. Зошит-конспект тем як пробний навчальний посібник. – К, «А.С.К.», 1997. – с. 83.
- ¹³ Там само, с. 85.
- ¹⁴ Історія України від найдавніших часів до початку XX ст. в запитаннях і відповідях. – К, «Магістр-S», 1997. – с. 58.
- ¹⁵ І.Коляда, В.Власов. Історія України 6-7 клас. Зошит-конспект тем як пробний навчальний посібник. – К, «А.С.К.», 1997. – с. 39.
- ¹⁶ Сергієнко Н. Г., Смолій В.А.. Історія України. – К., 1995. – с. 112.
- ¹⁷ Там само, с. 121.
- ¹⁸ Король В.Ю. Історія України. – К, 1995. – с. 121.
- ¹⁹ Там само, с. 71.
- ²⁰ Сарбей В.Г. История Украины XIX – н. XX в. – К., «Генеа», 1995. – с. 89.
- ²¹ Там само, с. 90.
- ²² Історія України від найдавніших часів до початку XX ст. в запитаннях і відповідях. – К, «Магістр-S», 1997. – с. 82.
- ²³ Нариси з історії України: новий погляд (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) За ред. В.Г.Слюсаренка. – К, «Вирій», 1996. – с. 91.
- ²⁴ І.Коляда, В.Власов. Історія України 6-7 клас. Зошит-конспект тем як пробний навчальний посібник. – К, «А.С.К.», 1997. – с. 72.